

Documents
*de la pintura valenciana
medieval i moderna*

NOVA EDICIÓ CORRECTADA I AUGMENTADA
.II.

Llibre de l'entrada del rei Martí

Edició a cura de
Joan Aliaga, Lluïsa Tolosa
i Ximo Company

VNIVERSITAT
DE VALÈNCIA

•
2007

*f*onts històriques valencianes

Directors de la col·lecció
Antoni Furió i Enric Guinot

Aquest llibre s'inscriu dins del Projecte d'I+D del Ministeri de'Educació i Ciència: "El rol de lo hispano en la pintura mediterránea, s. XV-XVI" dirigit per X. Company (Universitat de Lleida). També ha rebut ajut del Grup de Recerca Consolidat de la Generalitat de Catalunya "Art i Cultura d'Època Moderna", del qual formen part X. Company (investigador principal), Joan Aliaga i Lluïsa Tolosa.

© *Ximo Company, Joan Aliaga i Lluïsa Tolosa, 2007*
(*"CIMM" Centre d'Investigació Medieval i Modern, Universitat Politècnica de València*)
© *D'aquesta edició: Universitat de València, 2007*

Disseny de la col·lecció: J.P.

Il·lustració de la coberta:

Arxiu de la Catedral de Sogorb, I:4:

Còdex de la confirmació dels privilegis de Valldecris, 1405

Fotocomposició i maquetació: Impremta Palàcios

ISBN: 978-84-370-6713-1

Dipòsit legal: V-1573-2007

Impressió: Impremta Palàcios, Sueca

PRESENTACIÓ

Ara fa dos anys que la Universitat de València publicà el primer volum de *Documents de la pintura valenciana medieval i moderna (1238-1400)* en la seua col·lecció Fonts Històriques Valencianes. En molt poc de temps el llibre s'ha convertit en un important referent per als estudiosos i investigadors del patrimoni pictòric valencià. Este primer volum recollia i revisava el *corpus* complet de documents d'arxiu publicats fins al moment en diferents fonts historiogràfiques i n'introduïa de nous inèdits que, a hores d'ara, estan ajudant a una millor i més completa interpretació dels nostres pintors i de les seues obres en eixe període.

El treball publicat fou el resultat d'una llarga i complexa tasca iniciada a finals dels anys huitanta per un equip d'investigadors amb seu a la Universitat Politècnica de València i, en aquell moment, es va poder a dur a terme gràcies als ajuts i beques de diferents institucions valencianes.

La Direcció General de Patrimoni Cultural Valencià prompte s'adonà de la importància i el valor de la tasca feta, i des del primer moment va apostar decididament perquè el treball continuara donant fruits, tot facilitant als estudiosos i oferint als investigadors noves dades històriques referents a la pintura gòtica valenciana del Segle d'Or i a la no menys daurada del Renaixement.

Els resultats no s'han fet esperar, car en començar la recerca del segle xv el nombre de notícies documentals sobre pintors s'ha multiplicat, com era previsible, per la gran producció artística del moment. No oblidem que estem en eixe període de gran despertar i consolidació de l'important Regne de València fundat per Jaume I.

Però el que és més important, i fins i tot sorprenent, en aquest segon volum de la col·lecció *Documents de la pintura valenciana medieval i moderna*, que em complau presentar, és l'enorme originalitat i l'incalculable valor del text exhumat. Es tracta de la transcripció completa d'un llibre de comptes referent

a les despeses que la ciutat de València realitzà entre 1401 i 1402 per a preparar l'entrada del rei Martí I l'Humà. És una mena de *vademècum* social i cultural, a més d'artístic i pictòric, de tot el que va ocórrer al nostre regne, dia rere dia, entre 1401 i 1402. Tant és així, que esta extensa i molt valuosa aportació documental ens permet tindre una visió global de l'activitat dels pintors actius a la ciutat de València a principis del segle xv, a més de la desplegada per un bon grapat d'orfebres, dauradors, sastres, fusters, etc. tot al llarg d'aquelles significatives dates.

D'altra banda, la riquesa informativa del present volum també ens permet de fer una valoració detallada del que significa una entrada reial en la València i Europa medieval de 1400. Un esdeveniment inaudit i apoteòsic que el poble i les faccions més benestants d'aleshores vivien amb una extraordinària densitat i càrrega emocional. Potser fóra oportú recordar que a l'època medieval una entrada reial veritablement trasbalsava el tarannà ordinari d'una societat massa sovint procliu i circumscrita a la supervivència rutinària del dia a dia. S'esdevenia una mena de sotrac en l'ànim i els batecs de l'imaginari col·lectiu d'aquella època, adobat, farcit i amanit, a més, amb elevades dosis de simbologia i significat cultural, religiós i políticossocial.

Tot això ho coneixem hui gràcies a la callada i fecunda acció del Centre d'Investigació Medieval i Modern (CIMM), que des de fa uns quants anys treballa a la Universitat Politècnica de València davall la direcció científica col·legiada de Ximo Company, Joan Aliaga i Lluïsa Tolosa, reconeguts especialistes i coneixedors no sols dels documents exhumats d'arxius, sinó també de la pintura evocada en els documents esmentats. Amb ells i amb les Publicacions de la Universitat de València continuem treballant perquè augmente el corpus documental de la pintura valenciana medieval i moderna (segles xiv, xv i xvi). Ara, per exemple, em consta que ja s'està treballant, amb els auspicis econòmics de la Direcció General de Patrimoni Cultural Valencià i Museus, en un tercer volum que abraça allò ocorregut als obradors pictòrics valencians entre 1401 i 1425.

Sóc ben conscient que el futur cultural i patrimonial de la Comunitat Valenciana passa en bona mesura per la fidelitat i el compromís que les institucions siguem capaces d'adquirir amb la recuperació de la nostra memòria històrica que encara roman silenciosa en un munt de lligalls i paperassa d'incalculable valor en les prestatgeries dels nostres arxius. Hi ha molt encara per descobrir i apreuar de les nostres arrels històriques, artístiques i culturals, i tot això mai no es podrà conèixer adequadament si no s'esmercen les energies intel·lectuals i els recursos econòmics adients per garantir corpus documentals com els ençetats i conreats, per exemple, pel Centre d'Investigació Medieval i Modern de la Universitat Politècnica de València.

El futur sempre agrairà treballs com este, de base eminentment –i necessàriament– positivista, car es tracta de la matèria primera sobre la qual sempre podrem bastir i edificar, o bé pensar i repensar, la nostra història; el que som i el que volem ser; és a dir, allò que ens interpel·la pels nostres orígens, d'on venim i cap on volem dirigir l'esguard de la nostra mirada històrica.

Per tant, siga benvingut un nou volum de documentació artística tan inèdita com apassionant, car a partir d'ara ja se'ns ha revelat, amb tot el seu realisme plàstic, un altre fragment, un més, de la nostra història, segrestada i silent fins adés a les prestatgeries dels nostres arxius.

MANUEL MUÑOZ IBÁÑEZ

*Director General de Patrimoni Cultural Valencià i Museus
de la Generalitat Valenciana*

P ròleg

El document que presentem és la transcripció completa d'un llibre de comptes de la Claveria Comuna conservat a l'Arxiu Municipal de València amb signatura O-113. Al lloc del llibre figura *Compte de les despeses fetes en la entrada del rei Martí 1402*. Un text en la coberta explica que es tracta de les despeses que la ciutat de València féu amb motiu de les representacions festives i dels jocs per a celebrar la primera entrada a la ciutat del rei Martí l'Humà junt amb la seua esposa, Maria de Luna, i la seua nora la reina de Sicília. Els encarregats de gestionar les despeses van ser misser Joan Belluga i Pere Miró. Així mateix, s'hi indica que els comptes que figuren són exclusivament els referents als jocs i entremesos de la festa, però no són els únics, ja que s'adverteix que hi ha un altre llibre més menut amb la major despesa.

No hem pogut localitzar aquest segon llibre, encara que sí altres documents del Consell Municipal, conservats també al mateix arxiu i referents a la festa, que adjuntem a l'annex d'aquest volum.

Les entrades reials a les principals ciutats de la Corona d'Aragó són uns rituals que segueixen un protocol amb unes fórmules preestablertes, carregades de simbologia, amb la finalitat de fer públic i manifestar el poder polític de la monarquia. La historiografia europea ha tractat aquest tema en els diferents territoris, especialment autors com ara els medievalistes Bernard Guenée i F. LeHoux, Ralph E. Giesey, L. M. Bryant, Richard C. Trexler i B. Mitchell. En relació als estudis que tracten sobre les entrades reials a València, cal destacar les publicacions de Salvador Carreres Zacarés, especialment l'assaig referit als llibres de festes, un treball molt documentat, i, més recentment, Rafael Narbona, Teresa Ferrer i Vicente Adelantado han sigut els qui principalment han incidit en el tema.¹

¶ ¹ En la bibliografia valenciana destaquem: CARRERES ZACARÉS, S., *Ensayo de una bibliografía de libros de fiestas celebradas en Valencia y su antiguo Reino*, 2 vol., València, 1925; NARBONA VIZCAÍNO, R., *Memo-*

L'entrada d'un rei o d'un príncep a la ciutat és una cerimònia espectacular de gran importància i amb una gran significació, especialment quan es tracta d'un rei de la corona, amb el que significa el jurament dels furs i la reafirmació de lleialtat cap al successor de la dinastia. Bonifacio Palacios explica la significació d'aquest ritual i la diferència amb la coronació que organitzava el mateix rei a Saragossa.² En la primera visita el rei ha de prendre possessió i els súbdits han d'acceptar-lo. Per a donar un major protagonisme, el monarca accedia a la ciutat amb gran sumptuositat sota pal·li, era considerat el pare i senyor espiritual de tots. Després de la benvinguda al rei, continuava la de la seua esposa i, també, si calia, la del primogènit, l'hereu de la corona. Generalment, l'acte es feia de forma individualitzada, una entrada per a cadascun, o també conjuntament per a tota la família. La mateixa ciutat s'encarregava d'organitzar l'esdeveniment amb un gran espectacle en el qual interviuen activament tots els col·lectius ciutadans.

Des de l'època del rei castellà Alfons X, en 1274, es tenen notícies de visites de reis a la ciutat de València, però des de la primera recepció documentada de reis aragonesos, que és la de Pere IV en 1336, fins a l'última, protagonitzada per Felip IV, en 1632, s'adverteix una sèrie de canvis, modificacions i evolució en la forma de celebrar aquests actes que han sigut interpretats per Rafael Narbona com la conseqüència de les relacions polítiques entre la ciutat i el rei.³ D'aquesta manera, el segle XIV hauríem de considerar-lo un període de consolidació dels cerimonials caracteritzat per la discreció enfront de la major espectacularitat que es dona a partir del segle XV. És justament en l'entrada del rei Martí quan els actes de recepció es converteixen en un gran espectacle visual amb escenificacions d'entremesos més complexos preparats i costejats pel Consell Municipal. S'evidencia l'experiència de les entrades anteriors, la de Pere el Cerimoniós, Leonor de Sicília, l'infant Joan, els ducs de Girona, Sibila de Fortià, la duquesa de Girona i Joan I. Especialment aquesta última es constata com a referent d'experiència de la ciutat en l'organització d'aquest tipus de festes.

Deu anys després de l'última entrada, la del seu germà Joan I el Caçador i Violant de Bar, arribaria a València Martí l'Humà. Havia passat molt de temps

rias de la ciudad. Ceremonias, creencias y costumbres en la historia de Valencia, València, Ajuntament de València, 2003; ADELANTADO SORIANO, V., "Una consuetud del siglo XV", *Revista Electrónica Lemir*, núm. 8, València, Universitat de València, 2004; FERRER VALLS, Teresa, "El espectáculo profano en la Edad Media: espacio escénico y escenografía", en R. Beltrán, J. L. Canet i J. Ll. Sirera (ed.), *Historias y ficiones. Coloquio sobre la literatura del siglo XV*, València, Universitat de València-Departament de Filologia Espanyola, 1992, p.

307-322; "La fiesta cívica en Valencia en el siglo XV", en E. Rodríguez Cuadros (ed.), *Cultura y representación en la Edad Media. Actas del II Festival de Teatro i Música Medieval (Elche, 28 de octubre-1 de noviembre de 1992)*, Alacant, Conselleria de Cultura, 1994, pp. 145-69.

¶² PALACIOS MARTÍN, B., *La coronación de los reyes de Aragón. 1204-1410. Aportación al estudio de las estructuras medievales*, València, 1975.

¶³ NARBONA VIZCAÍNO, R., *Memorias...* op. cit., pp. 88-100.

des de la seua coronació i la ciutat no passava per un dels millors moments. Després del retorn del monarca de Sicília,⁴ els jurats li enviaren uns missatgers per demanar-li que vingués a València al més aviat possible a fi de jurar els furs i els privilegis de la ciutat i del regne.⁵

Al Consell celebrat el 30 de juliol de 1400 s'anuncia la *breu e novella venguda a la ciutat de València que s'esperava dels senyors rey e reyna*,⁶ i s'encarrega als jurats de la ciutat gestionar el protocol i el tipus de festa que es vol fer per a la recepció. Però els preparatius encara tardarien uns quants mesos a posar-se en marxa mentre la carestia de la ciutat s'agreujava. El 29 de maig de l'any següent el Consell determina enviar a Barcelona els missatgers Joan Fabra, Pere Passadores, Francesc d'Esplugues i Jaume Jofre, per concretar i tancar el protocol de la festa de benvinguda amb el rei, a qui demanen que es fera una entrada conjunta per a ell i la seua esposa a fi d'evitar despeses més grans: *per tractar ab aquell que la entrada sua e de la senyora reyna sia tota una per donar loch a grans e importables despeses, atesa la gran e greu pobrea que és en la ciutat e menescals e officis d'aquella*.⁷ Però, curiosament, el mateix dia, el Consell fa provisions a fi de fer una gran festa per al rei Martí: *sua entrada solenne e celebre recepció ab alta e maravellosa festa*, que en aquell moment ja viatja per mar a València des de Barcelona. Es fa referència a la festa de benvinguda que es va fer deu anys en-rere al seu germà, el rei Joan, i es fa menció a les persones que *ordenen tot l'acte e solemnitat de la dita faedora festa ab aquell o tant afegiment de excesses abelliments com fer e ymaginar se puxen e poran ésser atrobats per velles o novelles invencions*, i s'ordena que es carreguen censals per a les despeses, que han de ser pagats en la seua totalitat per la ciutat.⁸

La data de l'entrada del rei es fixà inicialment per al 19 de juny de 1401. Als albarans de la Claveria Comuna s'anoten, uns dies abans (el 10 de juny), els salaris pagats als pregoners en concepte de la crida pública per la ciutat anunciant l'entrada reial: *crida reyal que han feta per la festa del senyor rey, que tots los officis fossen appellats digmenje a XIX de juny, en lo qual dia lo dit senyor entrarà en la ciutat segons assignació per aquell feta*.⁹ Dies després un altre pregó anuncia el lloc, sense esmentar-ho, pel qual s'efectuarà l'entrada del rei en la ciutat perquè siga degudament empal·liat.¹⁰ Al llibre de comptes que presentem en aquest volum,

¶⁴ En la memòria perduda el record de la guerra per a recuperar Sicília: *ab gloriòsa victòria del regne de Sicília*.

¶⁵ AMV, *Manual de Consells*, A-22, f. 7. Vid. documents núm. 2 i 5.

¶⁶ AMV, *Manual de Consells*, A-22, f. 10 i 11. Vid. document núm. 3.

¶⁷ AMV, *Manual de Consells*, A-22, f. 98. Vid. document núm. 13.

¶⁸ AMV, *Manual de Consells*, A-22, f. 99. Vid. document núm. 14.

¶⁹ AMV, *Claveria Comuna, Manual d'albarans*, J-29, f. 4. Vid. document núm. 18.

¶¹⁰ AMV, *Claveria Comuna, Manual d'albarans*, J-29, f. 4. Vid. document núm. 20.

els primers registres referents a les provisions dels síndics comencen el 31 de maig de 1401 i els treballs dels operaris s'inicien l'1 de juny, és a dir, immediatament després de la provisió del Consell i la proclamació del dia de l'arribada dels reis.

En les mateixes dates, el 30 de maig, s'anuncia la pròrroga de la festa del Corpus Christi fins que el rei estigués a la ciutat.¹¹ Els canvis en el temps litúrgic denoten la importància que tenia la festa del Corpus, que se celebrava des de 1372 amb una gran solemnitat, ja que ara era considerada més com un gran espectacle per a oferir-lo als visitants distingits. Adelantado Soriano planteja que el motiu d'incloure la processó en la festa reial era per estalviar recursos en una ciutat molt castigada per la dura crisi de subsistència.¹² Però aquesta mateixa situació es torna a repetir en posteriors entrades reials,¹³ és més, sembla que la processó del Corpus és un dels referents visuals a l'hora de dissenyar la nova festa i els entremesos per al rei Martí. A més, finalment, la ciutat acaba gastant més que en qualsevol altra entrada reial del segle xv, 6.193 lliures.¹⁴

A pocs dies per la festa, quan el rei ja es trobava a Altura i la reina a Puçol, una epidèmia de pesta començava a provocar nombroses morts a la ciutat i a l'horta de València. Les cròniques parlen d'una gran mortaldat. Es tracta de la reaparició, una vegada més, dels apocalíptics brots de pesta que assolaren el regne i se succeïren des de la gran pesta de 1348. Per aquest motiu, el dijous 16 de juny un pregoner anuncia la pròrroga indefinida de l'entrada del senyor rei, que estava prevista per al diumenge següent.¹⁵ Una setmana després, el rei, que es troba a Burjassot exposat al perill del contagi de l'epidèmia (*lo dit loch de Burjaçot no dista per mija legua d'aquella eren les mortaldats de què la sua persona estave a perill*), demana al Consell de València un préstec de dos mil florins d'or per a anar-se'n a Sogorb o a *altres parts sanes*.¹⁶ Encara restaria uns dies més a Burjassot, i el 20 de juliol el camarlenc del rei demana ara cinc mil florins, perquè el rei se'n pogués anar a llocs sans i no perillosos. A més, el seu to és amenaçador cap als consellers, als qui exposa que el rei no havia de quedar-se a Burjassot i que seria responsabilitat de la ciutat allò que al rei li pogués suc-

¶ ¹¹ Vid. document núm. 15.

¶ ¹² ADELANTADO SORIANO, V., "Una consuetudina... op. cit.

¶ ¹³ Cf. FERRER VALLS, Teresa, "El espectáculo de la fe: manifestaciones religiosas de la fiesta pública en el siglo XVI", monográfico *Teatro religioso en la España del siglo XVI*, Seminario de la Casa de Velázquez (Madrid, 22-23 de novembre de 2004), editat per M. de los Reyes Peña i Marc Vitse, *Críticón*, 94-95 (2005), p. 127, not. 9.

¶ ¹⁴ Vid. FERRER VALLS, Teresa, "La fiesta cívica en Valencia en el siglo XV", en E. Rodríguez

Cuadros (ed.), *Cultura y representación en la Edad Media. Actas del II Festival de Teatre i Música Medieval (Elche, 28 de octubre-1 de noviembre de 1992)*, Alacant, Conselleria de Cultura, 1994, p.154, nota 27. Seguint Carreres Zacares, ens indica que les despeses fetes en 1414 per l'entrada de Ferran I pujaren a 4.495 lliures, la de Joan II costà 3.499 lliures, la de Ferran II el Catòlic en 1479, 1.750 lliures, i finalment l'entrada en 1483 dels Reis Catòlics costà 2.000 lliures.

¶ ¹⁵ Vid. document núm. 21.

¶ ¹⁶ Vid. document núm. 27.

ceir quedant-se a València. El Consell autoritzà que es carregaren censals per a la ajuda que demanava el monarca.¹⁷ Un pregó del 20 de juliol anuncia una indulgència papal per les mortaldats que es produeixen a la ciutat i al regne de València.¹⁸ Fra Bonifaci Ferrer, des d'Avinyó, fa la gestió amb el papat.¹⁹

Al mateix temps que es declara l'epidèmia, aplega a València el 20 de juny una altra notícia tràgica: el rei comunica als jurats la mort de la reina Maria de Sicília, esposa del seu primogènit.²⁰ El Consell ordena les exèquies fúnebres a la Seu, en les quals es donarà, com és freqüent en aquestes ocasions, *un bell e ricors drap d'or*, i jurats, justícies i síndic vestiran de dol en el solemne aniversari per l'ànima de la difunta.

Sembla que, per inèrcia, els treballs en els entremesos per a la festa iniciats a la primeria de juny no són interromputs immediatament i continuaran al llarg de la primera quinzena del mes de juliol, malgrat la pròrroga comunicada i la marxa del rei a Sogorb. Igualment, el Consell acordà carregar censals per a obtenir diners per a les despeses de l'entrada del rei i la reina: *obs de la celebració de la festa faedora per la novella entrada del senyor rei e de la senyora reyna, la qual en breu devia ésser feta*, tot just en un moment de gran escassetat i en el moment més profund de la crisi.²¹

Havent desaparegut l'epidèmia, nou mesos després del seu inici, es pacta amb el rei, que continuava a Sogorb, celebrar la nova recepció per al dimarts després de la Pasqua Florida de 1402. En la sessió del Consell de l'11 de febrer s'ordena que, a petició del rei, es preparen tres festes, una per a ell, una altra per a la reina —ja proveïdes en anteriors consells— i l'altra per a la seua nora, la reina de Sicília: *E les festes dels dits senyors rey e reyna sien ja per concells passats proveïdes e no reste sinó proveir la festa faedora a la dita senyora reyna de Sicília, per tal, lo dit Concell, concordantment, proveí que a la dita lur nora sia feta bella festa.*²² Així, el rei, la reina i la reina de Sicília entraren en la ciutat de València, els dies 28, 29 i 30 de març de 1402. Entren amb gran pompa sota uns pal·lis de tela i seda d'or imperial sobre cada un d'ells, acompanyats de cinquanta-dos honrats homes vestits amb *gramalles e caperons*.

L'entrada de la reina de Sicília, Blanca I de Navarra, és un desig del rei que obeeix a la voluntat de donar protagonisme polític al matrimoni del seu primogènit, que uns mesos després juraria a València els furs i privilegis.²³ A més, els jurats tenen una consideració especial amb la reina de Sicília enviant una delegació a Castelló per a fer-li una gran reverència abans de fer la seua entrada en la ciutat de la Plana.

¶¹⁷ *Vid.* document núm. 28.

¶¹⁸ *Vid.* document núm. 20.

¶¹⁹ *Vid.* document núm. 31.

¶²⁰ Maria de Sicília morí a Lentini (Sicília). *Vid.* document núm. 23.

¶²¹ *Vid.* document núm. 22.

¶²² *Vid.* document núm. 37.

¶²³ *Vid.* documents núm. 65, 66 i 69.

En aquesta segona etapa que apareix clarament referida en el nostre *Llibre de comptes*, les dades referents a les despeses i als salaris dels que treballen en els entremesos comencen el dimecres 15 de febrer, també com en la primera ocasió només uns dies després de l'ordenació per part del Consell de la ciutat.

L'entrada a la ciutat començà per la porta dels Serrans, on els oficis desfilaren davant el rei. Continuà a la plaça del Portal Nou, encara en construcció, on es realitzà una escenificació espectacular. La plaça es trobava coberta amb un gran vel de teles de colors que portaven estels cosits. També es fingia un cel ennuvolat del qual baixaven àngels cantant, des de les torres, fins a aplegar al cadafal on es trobaven els reis (*lo cadafal e peyró on mirava lo dit senyor rey e senyores reynes*) per a coronar i lliurar les claus de la ciutat al monarca. A continuació començava un llarg recorregut a cavall de la comitiva, acompanyats d'una espectacular cavalcada de reis, emperadors, cavallers i els entremesos *molt bells e propis e de gran admiració, quals jamés no foren vist semblants*, a les roques del Paradís Terrenal, la Glòria Mundana i de l'Illa de Sicília: hi figuraven *lo parament de Aristòtil, e de Virgili, e de Tristany, e de Isolda, e de Jason, e de Europa, e de Eneas, e de Semiramis, e de Lançalot, e de Ginebre, e de Salamó, e del comte de Barcelona, e de la imperadriu, e del Papa, e los de Çaladín, dels quals sobredits paramens agué de fer ab son or e argent e colós*, pintats per Bernat Godall, i vuit més que representaven reis pintats pel mestre Pere Nicolau. Aquest impressionant espectacle ens porta a la memòria la imatge dels famosos murals pintats mig segle després per Benozzo Gozzoli al palau dels Mèdici Riccardi de Florència. En les referències posteriors a la festa sempre es fa una valoració molt positiva: *eren estats molt bells e propis e de gran admiració quals jamés no foren vists semblants*.²⁴

Les proporcions i la grandària de les roques obligà a haver de fer algunes reformes en l'entramat urbà, i s'enderrocaren cantonades i algunes cases per a eixamplar els carrers de la ciutat, com ara al carrer de Cavallers. En acabar les festes alguns veïns reclamaren que els pagaren els desperfectes soferts a les cases que impedien el pas dels entremesos, *d'aquelles cases e obrador que'l dit en Pere Carasco havia en la plaça de la Figuera al cantó del alberch d'en Pere Daudé, les quals per enbellir la ciutat e perquè la festa del senyor rey, qui deu passar allens en lo dia de la sua entrada, pus liberalment puxa passar, com fos molt estret, li són estades derrocades*. El recorregut²⁵ de la comitiva transcorria pel perímetre urbà de la València romana, seguint aproximadament el trajecte tradicional de les anteriors entrades reials, passant per la plaça de la Seu, que també estava envelada, com la del Portal Nou, on el bisbe i l'estament eclesiàstic rebien el rei a la porta de la

¶ ²⁴ Vid. document núm. 82.

¶ ²⁵ El recorregut tradicional transcorria pel carrer dels Serrans, plaça de Sant Bartomeu, carrer dels Cavallers, carrer de la Corretgeria, la Seu,

palau episcopal, Sant Esteve, portal del Temple i Palau Reial. Vid. NARBONA VIZCAÍNO, R., *Memo-ri- as... op. cit.*, p. 90 i 91.

Seu i tots junts accedien al temple, on el monarca faria el jurament dels furs. En paral·lel, un altre trajecte escenificaria la processó del Corpus que, amb el temps, en posteriors entrades reials, s'unificà al tradicional.

La primera al·lusió historiogràfica al *Llibre de comptes de la entrada del rei Martí*, en el camp de la història de l'art, la trobem en una publicació d'Elías Tormo referent al pintor Gherardo Starnina apareguda a la revista *Boletín de la Sociedad Española de Excursiones* en 1910.²⁶ En el seu text, el catedràtic d'Història de l'Art recollia uns articles periodístics que ell mateix havia escrit l'any anterior per al diari de València *Las Provincias*. L'impacte del llibre del canonge Sanchis Sivera (1909), *La Catedral de Valencia*, on també donava notícies del pintor florentí, impulsà d'una manera precipitada els escrits de Tormo que ell mateix qualificà d'*escritos sin bastantes elementos de estudio*.

El tema en qüestió, en el qual també s'implicà l'historiador francès Émile Bertaux, tractava de la identificació, a partir dels documents valencians publicats per Sanchis Sivera, de Gerard Jacobi amb el cèlebre pintor Gherardo Starnina, a qui Giorgio Vasari dedicà una de les seues *Vides*. Però la principal aportació documental venia per part de l'erudit Tramoyeres Blasco, qui des dels primers anys del segle XX recollia dades als arxius valencians sense publicar-les, i que ell mateix facilità a altres estudiosos, com Bertaux o Burguera. Aquesta circumstància explica que en les primeres dècades del segle passat alguns autors publicaren importants i reveladores notícies sobre pintors del gòtic valencià sense conèixer els documents d'arxiu, i que de vegades cometien confusions que més tard es pogueren aclarir en traure a la llum la font original.

Així, Tormo, en el seu article, va incloure una carta íntegra de Lluís Tramoyeres en la qual l'acadèmic valencià indicava que les seues notícies procedien del llibre de les despeses realitzades en les famoses festes que València celebrà en l'entrada del rei Martí, l'any 1401. Però no donava referències de cap signatura ni de l'arxiu d'on procedia la informació, per aquest motiu totes les dades emprades en estudis posteriors, fins i tot en dates molt recents, sobre els treballs dels pintors en l'entrada del rei Martí segueixen el mateix rastre sense haver pogut aprofundir-hi més.

Resulta curiós veure com Tramoyeres dosifica la informació quan diu: *dos son las notas que á usted [referint-se a Tormo] más particularmente interesan*, i tot seguit transcriu un assentament referent al florentí del foli 25v i assenyalà la constància del seu treball entre l'1 i el 7 de juliol de 1401. També ressenya els pintors Marçal de Sas i Pere Nicolau en la participació en els treballs de les festes. Poc més s'ha aportat al voltant del contingut d'aquest apassionant document,

¶ ²⁶ TORMO MONZÓ, E., "Gerardo Starnina en España", *Boletín de la Sociedad Española de Excursiones*, Madrid, 1910, pp. 82-101.

que, malgrat tractar-se de la realització d'uns treballs efímers, té un valor en el context històric i una gran importància pel que fa al coneixement de l'activitat dels pintors del gòtic valencià en el període del canvi dels segles XIV-XV.

El document conté 176 folis manuscrits i numerats, alguns en blanc, intercalats, reservats en previsió de completar anotacions que no aplegaren a fer-se. Recull els diferents apartats de les despeses que es dugueren a terme entre maig de 1401 i setembre de 1402. Es tracta de la comptabilització de diverses partides de materials i pagaments efectuats als artífexs que participaren en els preparatius de la festa. Les més importants que hi figuren són les compres de fusta realitzades per a la fabricació dels bastiments; les compres de teles per a envelar la plaça de la Seu i del Portal Nou; els materials per al cadafal i el peiró²⁷ dels reis; els materials necessaris per a les roques, com ara les teles de drap, *gostanç*, *gurp* i d'altres; els cels i fiblons,²⁸ els paraments dels emperadors, les compres de paper, aludes, pells, perruques; els jornals dels mestres d'axa,²⁹ pintors, escultors; les compres de pa d'or, argent i colors; i finalment, les despeses per a enderrocar elements urbans, com *taules*, *banchs*, *cantonades e altres coses vedants lo passatge dels dits jochs*.

El document, però, no deixa de ser un llibre de comptabilitat. Les partides i les decisions sobre la festa són preses en el Consell de València, i l'ordre dels pagaments s'acredita amb el protocol notarial corresponent, citant els punts pertinents i fent al·lusió al dia en què es formalitza l'època amb el nom del notari corresponent: *À n'i època de les dites III partides de quantitats en poder d'en Berthomeu Rovira, notari, a XVIII de deembre any MCCCCII*. Aquestes anotacions són abundants en tot el llibre i s'efectuen amb posterioritat, uns mesos després, per a validar la justificació dels pagaments. Cal observar que hi ha nombroses indicacions de comprovació, senyals de revisió, apunts de verificació i fins i tot dates que s'anoten un cert temps després, al marge o entre els paràgrafs. Moltes d'aquestes notes són fàcilment perceptibles per la tonalitat de la tinta o la grafia diferent. Al foli 11v, quan comença el compte de la fusta comprada a Pere Amorós per al cadafal del rei, una nota al marge, realitzada després de la festa, indica que el cadafal es va desfer atès que el rei volia que es fera d'una altra manera, que el nou model costà més i així es justifica la despesa: *Lo dit cadafal fon desfet per ço com lo senyor rey volia que-l fesen en la rambla a manera de peyró, e axí fon fet e costà molt més, segons appar avant en lo compte d'en Guillem Tamarit*.

¶²⁷ Tot i que la paraula *peiró* significa creu de terme o pedra posada per a sostenir un altar o una creu, l'accepció de tarima o pedestal per a la cadira del rei és la que s'ajusta millor al context.

¶²⁸ Alcover Moll defineix aquesta paraula com un "moviment giratori molt ràpid de l'aire, que

forma un con que va des de terra o mar a un núvol..."

¶²⁹ Els mestres d'axa són els fusters del port que treballen en la fàbrica de vaixells, ací treballen en les tasques de manipulació de la fusta.

El llibre es divideix en dues parts que es produeixen per la interrupció dels treballs amb motiu de l'epidèmia de pesta. La primera part va des de l'inici del llibre fins al foli 88, després hi ha uns folis en blanc per continuar la segona part, que comença en el foli 91 i acaba en el 176v. Els escriptors del text són Joan Belluga, Vicent Çuera i Pere Miró. Joan Belluga i el sots-síndic de la ciutat Pere Miró, junt amb Pere Galvany, són els responsables de l'organització de la festa: *per molts dies en ordenar e fer los entrameses que són estades fetes a la bellea e solennitat de la festa del senyor rey.*³⁰ Tots tres s'encarreguen de controlar les tasques que duen a terme els operaris.

La primera part està escrita per la mà de Joan Belluga, llicenciat en lleis, que ja des del començament anota el seu nom com a responsable de la comptabilitat de les despeses de la festa, fins i tot justifica el cost del llibre que utilitza per a escriure: *Primerament, comprí hun libre per escriure les coses que's comptaren, que costà 1 sou i vi diners.*³¹ Aquest és un dels personatges més importants en l'organització dels treballs, i el seus honoraris sumen cent florins d'or, la quantitat més elevada de totes les que es fan efectives i que anota al final de la primera part, en el foli 88: *Ítem, yo, dit micer Johan Belluga, lo qual he dat lo comte desús escrit, met en comte de data, los quals me són deguts per mos trebals per ordenar los dits jochs de la dita festivitad e per fer la despessa de fer lo cost desús dit e per ordenar e escriure los dits comtes e per molts e diverses trebals sostenguts en los dits afers, cent florins.* A l'acta de la reunió del Consell de València,³² es registra l'aprovació d'aquesta despesa on es justifica que Belluga havia treballat al llarg de vuitanta dies, intensament i, a més, de nit i de dia, sense deixar la faena. Aquest important personatge disposa dels recursos suficients per a abandonar la ciutat en el moment més crític de l'epidèmia. Quan en el mes de febrer de 1402 es reprenen les tasques,³³ Joan Belluga es trobava absent per raó de les morts que havien assolat la ciutat. Per aquesta circumstància els jurats encarregaren a Pere Miró, notari i sots-síndic de la ciutat, el relleu en la comptabilitat de les despeses de la festa: *Et per ço, yo, dit Pere Miró, faç aquest libre e memorial en lo qual són scrítes particularment totes les reebudes e dates per mi fetes.* La claredat expositiva de les dades d'aquesta segona meitat, a diferència de l'anterior, evidencia un autor distint que permet una millor localització de les partides i dels noms dels treballadors agrupats per oficis.

Però aquesta nova etapa no era solament la continuïtat de l'anterior, sinó que tindrà un suplement important, ja que ara, amb els reis havia d'entrar també la seua nora, *la molt alta senyora dona Blanca, reyna de Secília.* En la sessió de l'11 de febrer de 1402, el Consell de València acceptà el desig del rei de cele-

¶ ³⁰ Vid. document. núm. 57.

¶ ³¹ Vid. foli. 21.

¶ ³² Vid. document núm. 82.

¶ ³³ Vid. foli 91.

brar tres festes, una per a cadascun dels membres reials: *E les festes dels dits senyors rey e reyna sien ja per concells passats proveïdes e no reste sinó proveir la festa faedora a la dita senyora reyna de Sicília, per tal, lo dit Concell, concordantment, proveí que a la dita lur nora sia feta bella festa.*³⁴

Des del primer moment, els principals fronts de treball se situen a la drassana de València, on es fabriquen els cadafals de la Glòria Mundana i de l'Illa de Sicília, anomenats indistintament al llarg del text, cadafal o roca. Es tracta d'un artefacte mòbil, amb rodes, que duu una decoració de penyes i roques. Al Portal Nou, es prepara l'espectacle de recepció, i a la casa del frare Vicent Çaera, al carrer de Sant Tomàs, es construeix la roca del Paradís Terrenal, que més tard es traslladà a la drassana per a ser acabada. Allí, a la drassana, treballen des del primer dia del mes de juny de 1401 un gran nombre de fusters, sastres, obrers i pintors sota la direcció dels mestres Vicent Çaera,³⁵ Joan Çaera, Joan Llobet, escultor, i els germans Bernat i Bartomeu Santalínia, argenter i fuster respectivament, de Morella, que són els encarregats d'*ordenar, e dictar, e endreçar, e obrar los entrameses que foren fets per la dita festa*. El portal dels Serrans es reserva per a l'entrada de la nora dels reis, la reina de Sicília, Blanca de Navarra: *Al portal de Sarans, devalaren dos àngels de dalt de les torres, cantant molt altament e bela, ab huna rica corona, la qual fonch posada al cap de la dita doña Blanca.*³⁶

En el llibre es registren més de 40 pintors que treballen a sou i reben la remuneració al final de la jornada. Però també hi ha encàrrecs puntuals a pintors, com ara les vuit teles que representen reis realitzades pel mestre Pere Nicolau al seu taller, o les quinze escenes pintades per Bernat Godall amb escenes clàssiques d'Aristòtil, Virgili, Tristany i Isolda, Europa, Enees, etc. Godall és un daurador que també s'ocupa de la decoració de tèxtils, com les cotes, els mantells o les dalmàtiques emprades pels actors.

Les tasques dels pintors a la drassana són anotades diàriament al llibre, on s'especifica la quantitat rebuda per cadascú. Molts d'ells treballen amb un ajudant —el jove, el mosso o el fadrí—, en algun cas dos, que generalment romanen anònims, sols coneguem els noms de Diago, mosso d'en Guillem Ferri, i Peret, mosso de Joan Peris. El pagament oscil·la entre un i tres sous i és rebut pel mestre sumat al seu import.

És evident que no tots els pintors que figuren són pintors de retaules, més aviat, la major part són decoradors i pintors circumstancials, com ara els fusters Macià Carbonell, Guillem Vives o els germans Pere i Vicent Serra. La dada de la remuneració rebuda per cada dia de treball ens indica l'estatus i la

¶ ³⁴ Vid. document núm. 37.

¶ ³⁵ En 1423, amb el pintor Joan Ivanyes treballà el pintor Vicent Çaera preparant l'entremès per a l'entrada a la ciutat d'Alfons V.

¶ ³⁶ *Dietari del Capellà d'Anfós el Magnànim*, introducció, notes i transcripció de J. Sanchis Sivera, València, Acció Bibliogràfica Valenciana, 1932, p. 248, en FERRER, "La fiesta ...", op. cit, p. 164.

consideració professional per la seua cotització. El jornal estipulat d'un pintor és de quatre sous i sis diners, igual que el d'un obrer, un fuster o un cuiner. Però també n'hi ha altres que reben quantitats superiors i que arriben a duplicar el que es paga als companys. Es tracta de pintors importants, els mestres de la pintura. Així, Gherardo Starnina cobra nou sous; Marçal de Sas, Gonçal Peris, Gonçal Sarrià i Francesc Sanç³⁷ cobren vuit sous; Guillem Arnau,³⁸ sis sous; Joan Manyes,³⁹ Antoni Peris i Domingo del Port, cinc sous. La resta tenen un sou inferior: Domingo d'Adsuara, Macià Aragonès, Baltasar, Domingo Barenç, Joan Borrell, Bernat Çalom, Pere Çolivella, Francesc Dezpuig, Guillem Escoda, Guillem Estrany, Francesc Dezplà, Antoni d'Exarch, Guillem Ferrer, Guillem Ferri, Miquel Gil, Bernat Muntanyans, Gabriel Morell, Bartomeu Peris, Ferrando Peris, Joan Peris, Joan del Porto, Domingo de la Rambla, Pere Ramon, Gabriel Riera, Joan Sanç, Ramon Valls, Francesc Vidal, Martí de Vilalba, Sanxo de Vilalba. No podem equiparar Pere Nicolau, atès que no hi ha constància que treballara a sou.

Hi ha una clara diferència en el nom i el nombre dels principals mestres pintors abans i després de la pesta. En la primera part Marçal de Sas és el pintor que més vegades apareix ajudat per un mosso. Treballen des de la primera de juny fins a la primera setmana de juliol, a la drassana, en la pintura de les roques de l'Illa de Sicília i la Glòria Mundana, i tots dos reben onze sous (vuit per al mestre, tres per al jove). Aquesta quantitat sols és superada pel mestre florentí Gherardo de Starnina, que tot sol rep nou sous per jorn pel mateix treball, però només al llarg de la primera setmana del mes de juliol, quan ja es manifesta l'epidèmia. També el pintor Gonçal Peris treballa en el mateix moment, al costat de l'italià i l'alemany, del 27 de juny al 6 de juliol, per vuit sous. A partir d'aquest dia ja no tornen a figurar en més assentaments i es perden totes les referències d'aquests tres importants pintors. Presumiblement degueren abandonar la ciutat, com misser Joan Belluga, per fugir de la pesta, i Starnina ja no tornaria mai més a València. Vuit mesos després, el lideratge en el grup de pintors estigué a càrrec d'un sol pintor, Gonçal Sarrià, també anotat com a Gonçal Peris Sarrià. Treballa al llarg del mes de març de 1402 fins l'entrada dels reis. Aquest, com en el cas del mestre Marçal, Starnina o Peris, rep el doble de paga que la resta de col·legues.

També els mestres responsables, Vicent Çaera, Joan Çaera, Joan Llobet i els germans Santalínia, tenen un sou superior a la resta d'operaris, però sense aplegar als vuit o nou sous dels mestres pintors. Aquests es queden en una remuneració entre sis i set sous i no sempre a la seua satisfacció. Des del 15 de

¶ ³⁷ Pintor, entretallador imatger de casa del se-
nyor rey.

¶ ³⁸ Pintor i imatger.

¶ ³⁹ Pintor, tapiner, picador i mecànic.

febrer de 1402 es constata de nou en els registres els salaris dels operaris que treballen a la drassana. Els primers dies dirigeixen els treballs els germans Çæera (reben sis sous) i Joan Llobet (entre sis i set sous), però el 2 de març, quan s'incorporen els Santalínia, tot l'equip de mestres es declaren en vaga pel baix sou que reben: *aquest dia començà a cobrar en Sentalínia, argenter de Morella, e en Lobet e los Çæeres no y volgueren obrar dients que poch salari havien, emperò, en Sentalínia obrà a sguart sens algun cert salari*. A partir d'aquesta data, en els assentaments de Bernat i Bertomeu Santalínia les quantitats rebudes figuren en blanc, però hi trobem en un altre assentament el pagament conjunt per tot el treball: *Ítem, pos en compte de rebuda, los quals lo dit clavari de manament dels honorables jurats e dels altres qui havien càrrech de la festa, donà per a n Bernat Sentalínia, argenter, e d'en Berthomeu Sentalínia, ymaginayre, vehüns de Morella, [...] cent florins*.

De la llarga llista de pintors anotats notem a faltar Jaume Mateu i Miquel Alcanyís. El primer encara devia trobar-se treballant al taller familiar sota les ordres del seu oncle Pere Nicolau, i el segon possiblement no es trobava a València en aquest moment.

En nombroses ocasions figuren anotacions referents a compres de materials necessaris per a les tasques dels pintors, els pigments, l'aiguacuit, els ous per a fer tremp, l'oli llinós, les plomes per a fer pinzells, pedres de moldre colors, l'almànguena per als daurats o el pa d'or. Alguns d'aquests materials són comprats en el obradors dels pintors locals. Cal destacar també les anotacions del menjar que es compra per als mestres i actors que participen en l'entremès, les *scudelles de terra per a menjar* o el lloguer dels llits per a poder dormir a la drassana. Uns pocs dies abans de l'entrada dels reis, el treball s'intensifica i es fan jornades intensives de nit i de dia: *la nit del dit dia de dijous, com la jornada de la entrada del senyor rey se acostava, fon acordat per los honorables jurats e per los altres, qui la ordenació de la festa fon comanada, que los maestres e altres menestrals obrassen les nits e fos donat tant de nit com de dia*. A més hi ha gratificacions com ara mel, bunyols, formatge o vi, que es donen als pintors per a motivar-los: *doní a vi per als mestres e comprí formatge per berenar aquell dia, que era digmenge, per ço que obrassen bé*. Especialment el mestre Marçal va rebre, quasi a diari el temps que va treballar, vi grec (*doní a vin grech a mestre Marçal*), un obsequi reservat quasi per a ell en exclusiva i també per als germans Santalínia de Morella.

La festa degué ser un gran espectacle en moviment, amb nombrosos actors, *fadrins que anaven vestits com donzelles*, salvatges amb banyes, l'àguila, Hèrcules, el centaure, àngels, el lleó de Samsó, Adam i Eva. El llibre ens proporciona el nom d'alguns dels actors:⁴⁰ Joanet Llopis cobrà dues lliures i quinze sous per representar la reina de Sicília en la roca de l'Illa de Sicília, i les donzelles que

¶ ⁴⁰ Vid. folis 145 i 145v.

anaven a la mateixa roca foren representades pels fadrins Nicolau Querol, Bernat Soler, Joanet Çolivera i Joanet Moler, amb una retribució d'una lliura i dos sous cadascun. Els àngels que davallaren al portal dels Serrans per l'entrada de la reina de Sicília foren interpretats pels fadrins Bernat del Mas, Manuel Maestre, Joanet Vicent i Bernat Marqués, que cobraren cadascun un florí i onze sous. El àngels que anaven en la roca del Paradís Terrenal els tres dies de la festa foren Jaume Miquel, Francesc Agostí, Guillem Folch, Blaiet Llopis i Joanet Vicent i cobraren cadascun pel treball dels tres dies una lliura i dos sous. El personatge principal de la roca de la Glòria Mundana, que suposem que anava assegut a la cadira, va ser representat pel xantre del rei, de nom Antoni, que rebé pel treball dels tres dies de la festa quatre lliures i vuit sous. El fuster Llorenç Quintana rep tres lliures i sis sous *per portar l'àguila* els tres dies de la festa, i el pintor Francesc Vidal dues lliures i quatre sous per portar el centaure. Finalment, la ciutat gasta sis lliures i dotze sous per fer venir de Calataiud el fill del batifuller Garcia Simó, però el llibre no ens diu per a fer què, encara que podem suposar que devia ser un gran actor o cantant.

La roca de la Glòria Mundana amb la cadira va acompanyada d'onze personatges entre emperadors, reis i cavallers, que deuen anar armats,⁴¹ amb els paraments i les sobrevestes d'or i argent pintades per Pere Nicolau.⁴² Segurament va ser la que més activitat registrà, perquè es va trencar per les rodes el dia de l'entrada del rei, encara que la ciutat ja ho havia previst fent acompanyar la comitiva d'una colla de treballadors *per assinistrar e adobar si res s'i affolava*.⁴³ Aquest mateix dia es va haver d'arreglar a fi d'estar preparada per a l'endemà. El mateix ocorregué amb el pont de fusta dels Serrans, que caigué i s'hagué de reparar la mateixa nit.

En acabar la festa començà un procés de desmuntatge i aprofitament del que s'hi havia emprat, i així les teles de la plaça i del portal es tallaren en forma de cortines i la fusta dels cadafals fou venuda. Es tractava d'un esdeveniment efímer que deixà un grat record en els valencians. Una dècada després tornarien a repetir un espectacle semblant per a rebre Ferran d'Antequera.

Els autors fem constar el nostre agraïment al Dr. Antoni Furió, Cap del Servei de Publicacions de la Universitat de València per l'interès i ajuda inestimable en l'edició d'aquest llibre.

JOAN ALIAGA
LLUÏSA TOLOSA
XIMO COMPANYY

¶⁴¹ *Vid.* foli 28v.

¶⁴² *Vid.* foli. 29.

¶⁴³ *Vid.* foli 116v.

Índex

<i>Presentació</i>	9
<i>Pròleg</i>	13
<i>Text del Compte de les despeses que la ciutat de València féu per raó dels entremesos i jocs que es feren per l'entrada del rei Martí</i>	29
<i>Annex documental</i>	339
<i>Glossari de termes</i>	395
<i>Índex onomàstic</i>	415

*f*onts històriques valencianes
28.

LOGO
CONSELLERIA

VNIVERSITAT VALÈNCIA